Ś w i a t i S ł o w o
filologia • nauki społeczne • filozofia • teologia
2(17)/2011

Mateusz Warchał
Akademia Techniczno-Humanistyczna, Bielsko-Biała

Wspólnoty endemiczne w dyskursach – od podobieństwa do odrębności

Ekolingwistyczna koncepcja zakładająca traktowanie wspólnot językowych w powiązaniu z ich naturalnym otoczeniem od dawna konkuruje z wizją idealistycznej koegzystencji grup etnicznych. W formie radykalnej konflikt ten ujawnia się w uprzywilejowaniu jednych wspólnot oraz alienowaniu innych – najczęściej w podziale dychotomicznym, zarówno cywilizacyjnym, kulturowym, jak i mentalnym, obserwowanym na płaszczyźnie centrum – peryferie. W związku z tym coraz częściej pojawiają się pytania o szanse i zagrożenia dla wspólnot narodowych i etnicznych oraz o determinanty kształtujące pozycje poszczególnych cech, decydujących o poczuciu wspólnoty lub odrębności. Podczas gdy w skali makro procesy te są mierzalne poprzez m.in. determinanty mocy językowej, to w węższym wymiarze badawczym wymagają idiograficznego spojrzenia tożsamego z poszukiwaniem struktur językowych wyrażających i kształtujących różne, często odmienne i skrajne, wymiary wspólnoty.

Konieczność postrzegania i interpretacji rzeczywistości, w której żyje wspólnota, odsyła do znaczeń symbolicznych, a w dynamicznym i nieustannym procesie wzajemnych relacji między rzeczywistością społeczną i rzeczywistością symboliczną tworzą się modele tożsamości, które oddają sens wspólnoty. Efektem wspomnianego procesu jest tworzenie się obrazów tożsamości: obrazu *własnego* oraz obrazu *innych*. Tożsamość wspólnoty jest więc budowana na różnych poziomach, w zależności od wzajemnego podobieństwa kategorii *my* i wspólnoty interesów w rela-

cji do partnerów ważnych społecznie w danej sytuacji – *oni*[1]. W analizie językowej, a więc związanej z symbolem *par excellence*, najważniejszy jest jednak ten typ identyfikacji, który w procesie konstruowania tożsamości pozostaje trwały i znaczący. Jest to cecha zbiorowa, tworząca z grup istotne punkty w układzie odniesienia każdej z jednostek, wyrażona najciekawiej w formach dyskursywnych, których wybrane centra semantyczne zostaną przedstawione w dalszej części tekstu. Według typologii Teina van Dijka dyskurs może spełniać bardzo wiele funkcji, które dotyczą:

- sugerowania zachowania się w trakcie konfliktów etnicznych;
- sygnalizowania własnej przynależności grupowej;
- akcentowania podzielanych wartości i interesów;
- tworzenia dominacji i jej reprodukowania;
- ekspresji uprzedzeń etnicznych, które poprzez dyskurs reprodukują się w społeczeństwie[2].

Obszarem badawczym, w którym granice pomiędzy wspólnotami narodowymi i etnicznymi uwidaczniają się bardzo wyraźnie, jest obszar południowej słowiańszczyzny, w jej przedjugosłowiańskim, jugosłowiańskim i postjugosłowiańskim okresie. Ponadto analiza form dyskursywnych, niezwykle żywych i nacechowanych emocjonalnie, weryfikuje cechy immanentne wspólnoty, rozciągając jej definicję na kategorie odrębne, czasem wykluczające się, poprzez pośrednie, aż do tożsamych. Wybrane z nich zostaną przedstawione poniżej w formie egzemplifikacji, które zostały zaczerpnięte z nieskończonych w swojej postaci korpusów językowych, stanowiących zbiór tekstów tworzonych przez różne pokolenia autorów.

Od dawna sygnalizuje się, że sama tożsamość wspólnotowa jest ujęzykowiona i w związku z tym to badania etnolingwistyczne powinny stawiać sobie za cel główny docieranie do takich elementów, które – postrzegane holistycznie – tworzą obraz wspólnoty. Teza ta wyznacza również kierunek i metodologię podejmowanych w drodze empirycznej badań narracji, prowadzonych najczęściej metodą rekonstrukcji. Teorii etnolingwistycznej bliższe jest założenie o kształtowaniu się tożsamości poprzez akceptowanie określonych wartości danej grupy. Wspomniane założenia wywodzą się z dwóch źródeł. Pierwsze dotyczy kształtowania się procesu autoidentyfikacji w oparciu o zbiór społecznie utrwalonych pozytywnych charakterystyk samego/samych siebie, umożliwiający

[1] Por. Z. Mach, *Symbols, Conflict and Identity*, Albany 1993.
[2] Zob. *Dyskurs jako struktura i proces*, red. T. van Dijk, Warszawa 2001.

najpierw określenie tożsamości przez afirmację, a w dalszej kolejności tożsamości przez kontrast, porównanie, czyli odnoszenie się członków wspólnoty danej do wspólnot innych[3]. Drugie stanowi, że operacja kontrastowania, ważna dla rozwoju poczucia tożsamości, jest operacją wtórną w stosunku do operacji akceptowania określonych wartości[4].

W świetle powyższego tożsamość wspólnoty to wyabstrahowana z tożsamości indywidualnych członków danej zbiorowości część wspólna ich samoidentyfikacji z podzielanych przez nich symboli, wartości i przekonań. Manifestuje się ona poprzez:

- posiadanie w swojej dyspozycji zasobu takich samych znaków językowych rozumianych i wartościowanych w ten sam sposób;
- identyczny lub zbieżny wybór przez jej członków tych samych znaków (werbalnych i niewerbalnych) w sytuacjach tego samego typu;
- powtarzalności odruchowych reakcji (werbalnych, myślowych, emocjonalnych, zachowaniowych) członków tej grupy na jednorodne bodźce zewnętrzne;
- regularności zajmowania przez członków tej grupy tych samych postaw w jednorodnych sytuacjach na przestrzeni dostatecznie długich odcinków czasowych;
- zbieżności sądów wobec jednorodnych zjawisk, formułowanych przez różnych członków danej grupy niezależnie od siebie (w różnych miejscach i w różnym czasie);
- identyczności lub daleko idącej zbieżności składowych tzw. zaplecza odwoławczego (zbioru autorytetów, dat i dzieł symbolicznych, zdarzeń emblematycznych, lektur itp.) wśród uczestników dyskursu publicznego w jego maksymalnej rozciągłości czasowej i przestrzennej;
- wspólnotę atrakcji kulturowych: przyciągania i odpychania, asymilacji (adaptacji) i dysymilacji (alienacji) kulturowych elementów.

Wspomniane punkty odniesienia, oparte na determinantach tożsamości narodowych i etnicznych, wywodzą się z koncepcji „wspólnot wyobrażeniowych”[5]. Podstawę dla nich stanowią: wspólne pochodzenie,

[3] J. Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin 2007, s. 22–23.

[4] Tamże.

[5] Zob. B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się* nacjonalizmu, tłum. S. Amsterdamski, Warszawa 1997.

język, historia i kultura[6]. Pozostałe poziomy, na których powstawały i nadal istnieją, to poziomy: regionalny, religijny, etniczny i stratyfikacyjny. Ten ostatni w szczególny sposób charakteryzuje definicję narodu; pozostałe zaś innych wspólnot. Te skomplikowane zależności podkreśla dodatkowo endemiczny charakter wielu wspólnot, który w formach dyskursywnych obserwowany jest w ujęciu diachronicznym i synchronicznym, co podkreśla przynajmniej dwa jego wymiary: ciągłość i trwałość.

Warunkiem *sine qua non* do analizy i interpretacji form dyskursywnych, zaczerpniętych z leksykozbiorów zawierających teksty chorwackie i serbskie, jest założenie, że rozgraniczenia pomiędzy narodem a wspólnotą etniczną działy się w obszarach tych dwóch wspólnot za sprawą procesu „wymyślania tradycji", który opierał się na przekazywaniu mniej lub bardziej mitycznych przedstawień historii własnego narodu. Efektem takiego działania było pobudzanie wyobraźni członków wspólnoty oraz wzmacnianie poczucia przynależności, a także dostarczanie przekonania, że jest się członkiem grupy jedynej w swoim rodzaju, która zasadniczo różni się od sąsiadów[7]. Naturalnie, te różnice podkreślane były pomiędzy największymi wspólnotami tworzącymi nadbudowaną tożsamość jugosłowiańską: Chorwatów i Serbów.

Elementy konstytuujące wspólnoty wyobrażeniowe, zastosowane w konkretnych grupach etnicznych, mogą przy formowaniu tożsamości kolektywnej stanowić podstawę dla różnych anomalii, spowodowanych między innymi tendencjami nacjonalistycznymi. Centralnym aspektem budowy każdej potencjalnej tożsamości kolektywnej jest zdefiniowanie podobieństwa pomiędzy członkami jakiejś wspólnoty w porównaniu z *obcymi* i – przede wszystkim – w odróżnieniu od *obcych*[8]. Każde poszukiwanie tożsamości kolektywnej pociąga za sobą dywersyfikację, która do dziś jest procesem obserwowanym na całych Bałkanach.

Formy stosunków identyfikacji (wskazane później m.in. przez Rogersa Brubakera i Frederika Coopera) są „ustanowione w sieci pokrewieństwa przez pozycjonowanie"[9]. Z drugiej strony, poszczególni członkowie wspólnoty mogą się zidentyfikować przez przynależność do grupy osób, które wykazują jakiś kategoryczny atrybut, np.: rasa, pochodzenie etniczne, język, obywatelstwo.

---

[6] Zob. E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, tłum. T. Hołówka, Warszawa 1991.

[7] Por. E. Hobsbawm, *Invention of Tradition*, Cambridge 1983.

[8] S.N. Eisenstadt, *Comparative Studies and Sociological Theory: Autobiographical Notes*, „The American Sociologist" 1998, t. 29, nr 1, s. 38–58.

[9] Zob. R. Brubaker, F. Cooper, *Beyond Identity*, „Theory and Society" 2000, t. 29, nr 1, s. 1–47.

Analizowane formy dyskursywne podkreślają, że konflikty wokół kategorii aksjologicznych miały charakter endemiczny, przybierały na emocjonalnej sile i wciąż są żywe. Etniczność, której związek z poczuciem narodowym nie jest do dziś jasno dookreślony, zdominowała psychologiczny horyzont konfliktu jugosłowiańskiego. Przykład ten wskazuje, że:

1. tożsamość indywidualna zamieszkujących ten obszar, wyrażana eksplicytnie i implicytnie w języku była pochodną kryterium kolektywistycznego;
2. rozmaite rodzaje tożsamości zbiorowej szczególnie często układały się tutaj w struktury wiązkowe;
3. silny związek z miejscem i lokalną wspólnotą nałożył się tu na równie silne, wywodzące się wprost z dziewiętnastowiecznego mitu narodowego, poczucie przynależności etnicznej i narodowej.

Być może rozmaite kompensacje, uruchomione przez szereg zróżnicowanych niepewności i nacisków, przyczyniły się do tego, że coraz większą przewagę zyskiwały tzw. „hubrystyczne" modele tożsamości wspólnot regionalnych o bardzo silnej podstawie kulturalistycznej. Wzmocnieniu endemiczności wspólnot sprzyjały: elementy dziedzictwa kulturowego (nawet te, które są zdezaktualizowane), rodzaj, proporcje i strukturalizowanie elementów danej kultury, kontekst zewnętrzny równorzędnych lub nierównorzędnych kontaktów z innymi kulturami, występujące w różnym natężeniu w przeszłości i teraźniejszości[10].

Ta swoista „geografia świata kultury", z typowym dla niej rozmieszczeniem centrów i peryferii, kultur bliskich i dalekich, ważnych i mniej ważnych, daje podstawy do wyodrębnienia kategorii wspólnoty, a zarazem tożsamości jugosłowiańskiej w analizowanych formach językowych. Porównajmy: chor. *Ja sam Jugoslaven* – pol. *Jestem Jugosłowianinem*; chor. *mi Jugoslaveni* – pol. *my Jugosłowianie*.

Przytoczone wypowiedzi formułują stwierdzenia o przynależności podmiotu indywidualnego i zbiorowego do kategorii wspólnoty jugosłowiańskiej. Najczęściej określanie, a bardziej formułowanie tej tożsamości wymaga, według autorów, formy *deklarowania*. Polityczne *imaginarium*, jakim była Jugosławia, dla wielu pozostało symbolem centralnym *etniczności*. Charakter narracji nie posiada jednak przymiotu *jugonostalgii*, będącej *signum temporis* dzisiejszej retoryki pojawiającej się w przekazach literackich, publicystycznych, a nawet naukowych.

[10] K. Kwaśniewicz, *Tożsamość społeczna i kulturowa*, „Studia Socjologiczne" 1986, nr 3, s. 13.

W umysłach użytkowników języka chorwackiego pojawiają się konotacje o charakterze politycznym i etnicznym, np. *Jugosłowianin to Serb*. W analizie składniowej znajdujemy zarówno czasowniki umiejętności, jak i stanów, zachowania, zajęcia, czy interpretacji (por. *myśleć jak Jugosłowian*, *pisać jak Jugosłowianin*, *mówić jak Jugosłowianin* itp.).

Jednak próby utworzenia tożsamości ponadetnicznej, wykraczającej poza przynależność lokalną, komplikował w przedstawianym obszarze społeczno-kulturowo-językowym specyficzny charakter grup etnicznych. Wiele z nich stanowiło zbiorowości niejednorodne niemal pod każdym względem: były wielojęzyczne, były zróżnicowane kulturowo i wyznaniowo[11]. Obszar niepewności tożsamościowej obejmował, w perspektywie indywidualnego oraz zbiorowego przeżywania, jej podstawowe wyznaczniki, tj.: język, tradycję, wspólnotę pochodzenia. Niepewność ta powodowała również, że etniczność na tym obszarze stawała się składnikiem niższego poczucia wartości – co mogło w późniejszym okresie uruchomić tendencje kompensacyjne. Niezależnie od późniejszych losów narodu chorwackiego i serbskiego, wspólnota jugosłowiańska była kategorią nadbudowaną, stanowiącą źródło identyfikacji, o czym stanowią wskazane centra semantyczne dyskursów.

Rozdzielający narody konflikt jugosłowiański i zweryfikowane kategorie aksjologiczne, takie jak ojczyzna, naród, język, tradycja itp., ukierunkowały zmiany w obrębie charakteru wspólnot. „Powrót do lokalności", który nastąpił wraz z rozpadem federacji jugosłowiańskiej, zintensyfikował poczucie odrębności etnicznej, rozumianej w perspektywie kulturalistycznej. Znaczenie kultury lokalnej tkwi w jej cechach[12]. Wskazuje się zatem na następujące elementy społeczności lokalnej: tworzenie i przekaz kultury dokonuje się w kontaktach bezpośrednich, u których podłoża leży więź interpersonalna; zakorzenienie w środowisku jest podstawą trwałości i tożsamości tego środowiska oraz tworzy lub akcentuje pewne normy i wartości; społeczność lokalna tworzy poczucie swojskości, odmienności, inności w stosunku do kultury narodowej i innych kultur lokalnych; wzbogaca ona kulturę ogólnospołeczną. Poza tym wskazuje się na całościową organizację życia na danym terytorium, jako na element konstytutywny społeczności lokalnej. W ramach społeczności lokalnej możliwa jest więc mowa o jej podwójnym sensie: dotyczącym poziomu społecznego, relacji między jednostkami i grupami, opartej na społecznie utrwalonych wzorach zachowań oraz na więzi

[11] Zob. M. Bobrownicka, *Narkotyk mitu. Szkice o świadomości narodowej i kulturowej Słowian Zachodnich i Południowych*, Kraków 1995.

[12] Zob. L. Dyczewski, *Kultura polska w procesie przemian*, Lublin 1995.

dotykającej poziomu wspólnoty, którą przede wszystkim konstytuują uczucia. Jedna z perspektyw teoretycznych dotycząca definicji i metodologii obserwacji etniczności opiera się na antropologii społecznej Fredrika Bartha odnoszącej się do traktowania etniczności jako relacji społecznej, a nie esencjalnej cechy grupy. Innymi słowy, etniczność istnieje tylko jako relacyjny element komunikacji międzyludzkiej i definiowana jest przez ustalanie kulturowej, bądź społecznej granicy pomiędzy grupami ludzi[13]. Tożsamość etniczna istnieje więc o tyle, o ile jest konstruowana wobec innego uczestnika społecznej interakcji. Dla Bartha, jak i jego kontynuatorów, proces identyfikowania granicy oddzielającej grupy ludzi ma jednocześnie znaczenie dla relacji między uczestnikami interakcji; taką perspektywę widzimy w egzemplifikacjach wyrażających tożsamość etniczną i związki etniczne. Porównajmy: *Chorwat z Dubrownika*, *Chorwat ze Szwajcarii*, *Chorwat z Bośni i Hercegowiny*, *Chorwat z Chorwacji*. Najczęściej pojawiają się odwołania do małych tożsamości lokalnych, jak na przykład: *Chorwat z Graboštana*, *Chorwat z Bužina*. Obecna jest także semantyka diaspory, jak w przypadku następującym: *Chorwat z Argentyny*.

Trudno wskazać wszystkie komponenty profilowania obrazu tożsamości etnicznej w przedstawionym dyskursie; co więcej narratorzy dopuszczają eksplikacje podkreślające, że granice tożsamości etnicznych nie są radykalnie oznaczone (por.: *Chorwat z Belgradu*, *Serb z Chorwacji* itp.).

W analizowanych dyskursach obiektywizują się więc stereotypy, pamięć społeczna dotycząca kontaktów międzykulturowych, tożsamość etniczna, jak również pojawiają się legitymizacje określonych stosunków etnicznych (np. pluralizmu lub dominacji i podporządkowania).

Analizując wybrane dyskursy, trudno wskazać na jakikolwiek jednorodny prototyp etniczny, obecny na planie ekstensji, intensji czy referencji. Trudno zatem odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób wspólnota funkcjonuje w roli prototypowej. Spektrum odwołań do tożsamości narodowej, etnicznej czy lokalnej jest bardzo szerokie. Obraz wspólnoty wyłaniającej się z podobnych i odrębnych kategorii najbliższy jest koncepcji referencyjności z użyciem pojęcia mapy[14], tj.:

---

[13] Zob. J. Eade, *Class and Ethnicity in a Globalising City: Bangladeshis and Contested Urban Space in London's*, [w:] *Multicultures and cities*, red. G. Arvastson, T. Butler, Kopenhaga 2006, s. 57–70.

[14] Zob. A.E. Clarke, *Situational Analyses: Grounded Theory Mapping After the Postmodern Turn*, San Francisco 2005.

- mapy sytuacyjnej (*situational maps*) – służącej do artykułowania elementów sytuacji i sprawdzania powiązań między nimi;
- mapy społecznej światów/aren (*social worlds/arenas maps*) – jako kartografii kolektywnych zaangażowań, relacji społecznych i obszarów działania;
- mapy pozycyjnej (*positional maps*) – jako strategii upraszczającej do zaznaczania pozycji wyartykułowanych i niewyartykułowanych w dyskursach.

Mapy mają zastosowanie do danych etnograficznych; do istniejących dyskursów o charakterze narracyjnym, wizualnym, historycznym. Traktując wskazane wypowiedzi jako formę dyskursu, można stosunki międzyetniczne czy też szeroko rozumianą etniczność traktować jako definicję rzeczywistości. W ramach dyskursu następuje obiektywizacja doświadczeń poszczególnych osób czy grup, przez co doświadczenia te stają się intersubiektywną wiedzą, wraz z całą gamą uprawomocnień wyjaśniających pochodzenie i legitymizujących jej prawdziwość.

W tak skomplikowanym obszarze badawczym, jaki stanowi przestrzeń etniczna byłej Jugosławii i obecnych republik wchodzących kiedyś w skład Federacji, uwidacznia się wyrażony dyskursywnie problem wspólnoty – problem jej granic, rozciągłości terytorialnej i mentalnej oraz poczucia ciągłości.